

Beleidsaanbevelingen pilots GLB 2021 – 2024

Inhoudelijke aanbevelingen voor beleid uit 22 pilots

In augustus 2021 gingen 22 pilots 'Toekomstbestendige landbouw nieuw GLB' van start. Deze hadden als doel te testen hoe binnen het GLB 2023–2027 op of aanpalend aan landbouwgrond doelgericht betalingen kunnen worden ingezet voor het behalen van regio specifieke opgaven voor een toekomstbestendig landbouw. De pilots waren gericht op:

1. het nieuwe GLB
2. de reductie van CO₂-emissie in veenweidegebieden
3. het nieuwe GLB en het sluiten van kringlopen

Waarom dit overzicht?

In 2024 is de gezamenlijke oogst van deze pilots gepubliceerd in de [landelijke eindrapportage](#) en een [poster met 10 algemene aanbevelingen voor een toekomstbestendige landbouw](#).

Voorjaar 2025 zijn vervolgens de individuele pilotrapportages opgeleverd. Deze leveren een uitgebreide oogst en adviezen voor beleid. Voorliggend overzicht is bedoeld om de aanbevelingen goed te borgen in beleid.

Handreiking Van pilots naar beleid en praktijk

Betrokkenen bij de pilots roepen op om bij toekomstige pilot-regelingen van begin af aan een goede verbinding te organiseren met beleid, om samen meer impact te realiseren. De handreiking Van pilots naar beleid en praktijk biedt daar aanbevelingen voor.

Hoe is dit overzicht tot stand gekomen?

Zowel de handreiking als deze bijlage zijn gebaseerd op een combinatie van:

- landelijke Eindrapportage van de 22 pilots
- gesprekken en sessies met alle pilots en andere betrokkenen
- bundeling concrete aanbevelingen uit de pilotrapportages

Voor wie is dit overzicht bedoeld?

- LVVN, IenW, RVO, provincies, waterschappen
- Agrarische collectieven, LTO, Bionext, andere belangenorganisaties

En dan vooral de betrokkenen bij:

- het nieuwe GLB en de nieuwe pilotregeling GLB
- inhoudelijke beleidsterreinen waar het GLB en de GLB regelingen over gaan
- deelnemers aan toekomstige pilot-regelingen
- betrokkenen bij overige landbouw gerelateerde (pilot)regelingen

Afbakening

Dit overzicht focust op de aanbevelingen voor beleid. Aanbevelingen voor andere doelgroepen zijn te vinden in de rapportages per pilot.

Aanbevelingen over de opzet en organisatie van de pilotregeling zijn gebundeld in de eerder genoemde handreiking.

Leeswijzer

Pagina 2 bevat de in 2024 gepubliceerde 10 aanbevelingen voor een toekomstbestendige landbouw. Vanaf pagina 3 wordt per pilot een overzicht gegeven van de aanbevelingen voor beleid.

Alle rapportages

www.boerennatuur.nl/project/pilots-toekomstbestendige-landbouw-nieuw-GLB

Rode draden

Er zijn uiteenlopende aanbevelingen gedaan voor beleid, van zeer specifiek tot algemeen. De rode draden zijn:

Zorg voor stabiel langetermijnbeleid zodat ondernemers durven investeren

Consistentie in beleid en integrale ondersteuning – van bedrijfsbegeleiding en grondbeleid tot ketensamenwerking en slim databeheer – zijn essentieel om vertrouwen op te bouwen en daadwerkelijk te gaan verduurzamen.

Maak de transitie financieel haalbaar

door budgetten te ontschotten, stapelen mogelijk te maken en de transitie naar verduurzaming/ extensivering/ vernatting haalbaar te maken door voldoende tijdelijke en structurele ondersteuning.

Maak het beleidsinstrumentarium meer gebruiksvriendelijk en minder complex om verduurzaming in de praktijk te versnellen

Optimaliseer regelingen en wetgeving ook specifiek voor akkerbouw, boeren dichtbij N2000-gebieden, biologische boeren, samenwerkende boeren en kringlooplandbouw in het algemeen.

Blijft stapsgewijs toewerken van middelsturing naar integrale doelsturing

Stimuleer het stapelen van beloningen en denk ook aan beloning in ondernemersruimte.

Stel mens, ondernemer en gebieden centraal

Lokaal eigenaarschap en vakmanschap zijn de basis en vragen een overheid die maatwerk biedt, meedenkt en faciliterend optreedt, klaar staat om door te pakken als een kans zich voordoet en wendbaar optreedt bijvoorbeeld bij wisselende weersomstandigheden (oogstdata) en maatschappelijke en politieke ontwikkelingen.

10

aanbevelingen voor een toekomstbestendige landbouw

DOELEN

- 1 Stuur via het landelijk en provinciaal beleid vooral op doelen en zorg voor duidelijke communicatie richting sector en maatschappij over die doelen en hoe het (nieuwe) beleid hier aan bijdraagt.
- 2 Wees helder over het belang van de te halen doelen ('de inspirerende preek'), bied aantrekkelijke vergoedingen ('de wortel') en wees duidelijk over de consequenties als de doelen niet gehaald worden ('de stok').
- 3 Het is belangrijk om als overheid successen breed te delen, met een positief-kritische toonzetting die vertrouwen in de toekomst van de (verbrede/'vergroende') sector uitstraalt.

FINANCIERING

- 8 Breng als overheid de kosten van extensivering in de agrarische sector zorgvuldig in kaart en zoek actief - samen met banken - naar mogelijkheden om de financieringslast te verminderen. Financiële ondersteuning is essentieel, zowel gedurende de transitieperiode als structureel.

BELEIDSINSTRUMENTEN

- 4 Zorg voor heldere kaders via een samenhangend geheel aan beleidsinstrumenten, waarbij stimulerende en regelgevende/normerende maatregelen gelijktijdig worden ingezet, en betrek agrariërs meer bij het ontwerpen van beleidsinstrumenten. Dat vereist ook actieve samenwerking tussen provincies en rijk.
- 5 Zorg voor wetgeving die de omschakeling naar kringlooplandbouw/ natuurinclusieve landbouw en ook de verbreding van de bedrijfsvoering faciliteert en - blijvend - stimuleert, onder andere door meer experimenteeruimte te bieden. Het gaat hierbij ook om het bieden van een veilige omgeving, waarin geleerd kan en mag worden van dingen die anders uitpakken dan gedacht.
- 6 Zet ANLb op een voetstuk als hét instrument waarmee boeren een substantiële bijdrage kunnen leveren aan de huidige maatschappelijke opgaven. Zorg via het ANLb voor rendabele vergoedingen voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer én zorg ervoor dat het ANLb voldoende omvang én intensiteit kan krijgen (meer deelnemers én zwaarder beheer).
- 7 Zorg dat de grond van stoppers naar blijvende agrariërs gaat, zodat extensiveren voor blijvende agrariërs mogelijk wordt, bijvoorbeeld via pachtbeleid en/of de oprichting van een grondbank. Houd daarbij rekening met het natuurlijke verloop van stoppende boeren.

SAMENWERKING

- 9 Maak in een gebiedsproces gebruik van bestaande samenwerkingen tussen agrariërs en faciliteer nieuwe samenwerkingsverbanden. Collectieven en gebiedsloketten (gezamenlijk bemenst) kunnen een coördinerende en verbindende rol spelen door procesbegeleiders en onafhankelijke landbouw-experts te leveren. Zij kunnen in gebiedsprocessen vorm en inhoud geven aan de sociaal-economische aspecten.

COMMUNICATIE

- 10 Koester en waardeer de pioniers en gebruik hen als inspiratie- en kennis-bron. Pioniers moeten beleidsmatig beter ondersteund worden; daar zouden de landbouworganisaties zich hard voor moeten maken. De early adaptors zijn de boeren van de toekomst.

boerenatuur

Europees landbouwfonds voor Plattelandontwikkeling Europa investeert in zijn platteland.

Deze aanbevelingen komen voort uit de [landelijke eindrapportage](#) van de pilots en zijn gepresenteerd tijdens het eindsymposium in april 2024

Beleidsaanbevelingen per pilot

Onderdeel GLB

Pilots

1. Pilot Puntensysteem eco-regeling
2. Pilot Doelgericht ANLb
3. Pilot Boeren binnen en nabij Natura 2000- gebied in Overijssel
4. Pilot Gebiedsgerichte aanpak bodem en water
5. Pilot Boer-en-land-goed: groenblauwe diensten voor steenuil, patrijs en strontvlieg
6. Pilot Biodivers boeren op Schiermonnikoog
7. Pilot Landbouwkloket

1. Pilot Puntensysteem eco-regeling

Samenvatting

Deze pilot levert aanbevelingen voor een doelmatiger eco-regeling die tegelijk op meer draagvlak onder agrariërs kan rekenen. Meer prestatieprikkels en meer maatwerk op gebieds- en bedrijfsniveau leiden samen met meer draagvlak tot een groter vergroeningseffect van de regeling.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN

- Breid het maatregelenmenu van de eco-regeling selectief uit en verhoog de beloningsdrempel naar verhouding.
- Breid de niet-productieve elementen in het maatregelenmenu uit met beheerde akkerranden en moerassige elementen, zoals poelen, rietland, rietkragen, natuurvriendelijke oevers.
- Herijk de huidige indeling in regio's in samenhang met verdere regionalisering van de groenblauwe architectuur van het GLB als geheel.
- Breid het aantal prestatieprikkels uit:
 - Koppel de betaling aan het aantal punten in plaats van aan de opgebouwde waarde.
 - Voorzie elke activiteit waar mogelijk van oplopende prestatieniveaus.
 - Breid het aantal medaillekleuren uit van 3 naar 5.
 - Introduceer perceels- en bedrijfsoverstijgende bonussen voor bijv. combinaties van elkaar versterkende maatregelen en/of voor connectiviteit van maatregelen, voor samenwerking tussen vee- en akkerbouwbedrijven, voor het aandeel natuur- en landschapsbeheer en het aandeel groenblauwe dooradering. Ontwikkel ook bonussen voor meerjarigheid.
- Maak een gebruiksvriendelijke rekentool met een geo-component en een goede zoek- en informatiefunctie, die de boer helpt en ondersteunt bij zijn bedrijfsmanagement.
- Werk aan vertrouwen en samenwerking tussen LVVN en sector. Alleen dan kan de eco-regeling een succes worden.
- Neem de architectuur van de eco-regeling opnieuw onder de loep in samenhang met de andere vergroeningsonderdelen van het (nieuwe) GLB.

Publicaties / rapportage

- [Publieksamenvatting](#)
- [Eindrapportage](#)
- [Bijlage 1. Opzet puntensysteem eco-regeling](#)
- [Bijlage 2. Resultaten testfase puntensysteem eco-regeling](#)
- [Bijlage 3. Rapportage demofase puntensysteem eco-regeling](#)

2. Pilot Doelgericht ANLb

Samenvatting

In deze pilot is onderzocht hoe de gebiedsgerichte aanpak van het ANLb met behulp van habitatscorekaarten effectiever kan worden, met lagere uitvoeringslasten. De kern van de aanpak is het centraal stellen van de gebiedskwaliteit, waarbij planning, uitvoering, monitoring, evaluatie, controle en verantwoording op gebiedsniveau worden georganiseerd in plaats van op het niveau van individuele percelen en elementen.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN, RVO/NVWA, provincies

- Zet in op verdere doorontwikkeling van de scorekaarten en bijbehorende (o.a. GIS)tools zodat ze optimaal ingezet kunnen worden.
- Experimenteer met een resultaatgerichte vergoeding op basis van de doorontwikkelde scorekaarten.
- Zet op korte termijn in op 'systeemtoezicht' in het ANLb, waarbij RVO en NVWA gebruikmaken van het kwaliteitsborgingssysteem van de collectieven.
- Versterk daartoe de onafhankelijke certificering van collectieven.
- Lobby voor aanpassingen van de Europese regelgeving om controle en verantwoording op gebiedsniveau zo vorm te geven dat de bijbehorende lasten afnemen in plaats van toenemen.
- Zorg voor een efficiëntere monitoring door innovatieve technologieën in te zetten, zoals remote sensing.

Publicaties / rapportage

- [Eindrapportage Doelgerichter ANLb](#)
- [Eindrapportage Doelgericht ANLb Bijlage 1](#)
- [Eindrapportage Doelgericht ANLb Bijlage 2](#)
- [Eindrapportage Doelgericht ANLb Bijlage 3](#)

3. Pilot Boeren binnen en nabij Natura 2000-gebied in Overijssel

Samenvatting

Het doel van deze GLB-pilot was om samen met de boeren in en nabij Natura 2000-gebieden te zoeken naar kansen voor een toekomstbestendige(re) bedrijfsvoering op basis van GLB-instrumentarium.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN, IenW, provincies

- Zorg voor een breed gedragen gebiedsproces met heldere kaders en duidelijke verwachtingen. Ook wanneer er geen antwoorden zijn of iets onvoldoende helder is.
- Geef agrariërs voldoende tijd en mogelijkheden om te extensiveren.
- Verlaag de financieringslasten van bedrijven met transitie- en innovatieregelingen en bevorder de rol van banken in de transitie.
- Bied duidelijkheid over de positie van bokashi en andere organische reststromen in de wet- en regelgeving.
- Ontwikkel een integrale set beleidsinstrumenten voor de landbouw in en rond N2000 en betrek de landbouw bij de invulling daarvan. Optimaliseer het beleidsinstrumentarium voor agrariërs rondom N2000 gebieden. De ruimte zit in de artikelen 71, 72 en 73 uit de Verordening (EU) 2021/2115.
- Input voor beleidsinstrumenten:
 - Sta selectief (op basis van natuurdoelen en bodemanalyses) bemesting toe op natuurgrasland, landschapsgrond en bufferzones beekdalen.
 - Rendabele vergoedingen (SNL) voor natuurbeheer.
 - Een goede stoppersregeling.
 - Grondbank oprichten om grond van stoppers inzet te zetten voor extensivering van blijvers.
 - Pachtwetgeving aanpassen zodat er duurzame pachtrelaties mogelijk zijn.
 - Mestwetgeving ondersteunend aan kringlooplandbouw maken.
- Zet onderdelen van het GLB breder in rondom N2000:
 - Meer openstelling van ANLb rondom N2000-gebieden.
 - GLB hectaretoeslagen openstellen voor rietteelt of de beheervergoeding verhogen voor rietteelt.
 - Een samenwerkingsregeling waarin TBO's en agrariërs langjarig en in goede overeenstemming kunnen samenwerken.
 - GLB onderdelen 'Wettelijke en/of natuurlijke beperkingen' mogelijk maken voor overgangsgebieden N2000. Deze efficiënte mogelijkheid heeft een hoge impact op agrariërs en een hoge potentiële bijdrage aan doelen voor het gebied.
 - Innovatie- en transitierегeling inzetten om veranderingen in bedrijfsvoering mede te financieren/overbruggen.
 - Follow-up projecten om langere tijd technische en biologische innovaties te testen en effecten te kunnen meten.

Publicaties / rapportage

- [Website](#)

4. Pilot Gebiedsgerichte aanpak bodem en water

Samenvatting

De focus lag in deze pilot op bodem- en wateropgaven en het doelmatig inzetten van het GLB-NSP instrumentarium. Ook is gekeken naar hoe men via een gebiedsgerichte aanpak een bijdrage kan leveren aan de transitie naar een toekomstbestendige landbouw.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN, provincies

- Stel de mens voorop, investeer in relaties, o.a.:
 - Zet in op vakmanschap vanuit verschillende disciplines (ook overheid en niet-overheid samen)
 - Zorg dat de gunfactor zich kan ontwikkelen (bijvoorbeeld vertrouwen van ondernemers in meetgegevens overheid)
- Schrijf geen vaste stappen voor, maar geef en neem ruimte voor een eigen aanpak, tempo en samenwerking in een gebied:
 - Bespreek doorlopend hoe de samenwerking wordt geborgd.
 - Zorg dat je door kunt pakken als de kans zich voordoet.
 - Zorg voor een goede aansluiting tussen wat door grondgebruikers zelf wordt ontwikkeld en wat de overheid wil.
- Beweging komt veel beter op gang als de overheid zich faciliterend opstelt met instrumenten, o.a.:
 - Ontwikkel subsidieregelingen samen met toekomstige aanvragers.
 - Maak gecombineerde inzet van middelen mogelijk (geen schotten tussen budgetten).

Publicaties / rapportage

- [Reisplanner voor succesvolle gebiedsaanpak](#)
- [Boekje met 25 geleerde lessen voor succesvolle gebiedsaanpak](#)

5. Pilot Boer-en-land-goed: groenblauwe diensten voor steenuil, patrijs en strontvlieg

Samenvatting

Passend bij de landschapstypologie en landgebruik zijn ontbrekende schakels aangelegd in de vorm van struweelheggen, singels of houtwallen om de biodiversiteit en het landschapsschoon te versterken.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: RVO, provincies

- Beperk de periode voor de aanleg van landschapselementen niet tot één jaar in de subsidievoorwaarden. De beheersactiviteit nazorg (water geven, overwoekeraars uitmaaien en doodgegaan bosplantsoen opnieuw inboeten) is vaak ook nodig in het jaar daarop.
- Er werd veel informatie gevraagd waar betrokkenen maar beperkt toegang toe hebben, zoals gis data in Scan Gis. Wees hiervan bewust bij de ontwikkeling van de regeling en maak het deelnemers aan de pilotregeling makkelijker om informatie aan te leveren waar zij geen of beperkt toegang toe hebben.
- Wees flexibel in de wijziging van budgetten als het een goed onderbouwd en positief gewaardeerd wijzigingsvoorstel betreft.

Publicaties / rapportage

- [Samenvatting op Groen Kennisnet](#)

6. Pilot Biodivers boeren op Schiermonnikoog

Samenvatting

De pilot had als doel via krimp van de veestapel stikstofemissie te reduceren, de biodiversiteit te verbeteren en een nieuw verdienmodel voor de boeren te ontwikkelen. De resultaten tonen gemengde ervaringen met extensivering, waarbij sommige boeren positief zijn over de toekomst en anderen twijfels hebben. Het verdienmodel is diverser geworden met inkomsten uit melk, recreatie en natuurbeheer. Samenwerking tussen boeren en partners is versterkt.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN, provincies

- Extensivering vergt goede inhoudelijke en financiële begeleiding.
- Tijdelijke of transitievergoedingen zijn belangrijk, maar dragen niet bij aan het verdienvermogen van het bedrijf. Daarvoor zijn andere, structurele beloningsregelingen nodig die de rol van de boer als (agrarisch) natuurbeheerder erkennen en belonen.

Publicaties / rapportage

- [Samenvatting op Groen Kennisnet](#)

7. Pilot Landbouwloket

Samenvatting

We hebben een goed werkend, landelijk bruikbaar loket ontwikkeld waarin regelingen onder de aandacht gebracht kunnen worden in aansluiting op reeds bestaande loketten en websites. Het landbouwloket is door gebruikers (agrariërs, adviseurs, regeling eigenaren en belangenbehartigers) positief ontvangen en LVVN en de provincies zijn aan het nadenken hoe het breder geïmplementeerd kan worden.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: RVO

- Het loket brengt veel functies bij elkaar, onder meer een centraal aanspreekpunt en het bundelen van mogelijke middelen.
- Het landbouwloket kan niet in de plaats komen van het officiële betaalorgaan en de bijbehorende gedelegeerde organisaties. Zij hebben een (wettelijke) rol. Verken met de betrokken partijen op welke manier hier toch ketensamenwerking kan ontstaan, bijvoorbeeld via de koppeling van ICT-systemen.

Publicaties / rapportage

- [Samenvatting op Groen Kennisnet](#)

Onderdeel Veenweiden

Pilots

8. Pilot Gescheiden met waarde
9. Pilot Extensief veenweidenverdienbedrijf
10. Pilot Agrarisch waterbeheer Krimpenerwaard
11. Pilot Vooruit boeren op water en veen (Noordwest-Overijssel)
12. Pilot Maatwerk (peil)beheer- en inrichting Aldeboarn-De Deelen
13. Pilot Veenweidelandgoed 't Akkrumer Deel' (Akkrumer Goedland)

8. Pilot Gescheiden met waarde

Samenvatting

Het opwaarderen van de dikke fractie met stro of maaisel pakt positief uit voor grasopbrengst, stikstofbenutting en biodiversiteit. Urine bleek een grote bron van ammoniak. Urine aanzuren is een goede oplossingsrichting. Dit kan met een zuur (zwavelzuur of salpeterzuur) of met een makkelijk afbreekbaar koolstof zoals melasse. De les vanuit de ondernemers: het is nog erg pionieren en experimenteren, waarbij te veel innovatierisico bij de ondernemers ligt.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: alle overheden

- Behoud innovatiekracht van pionierende boeren door deze langjarig te faciliteren met status en financiële en inhoudelijke begeleiding. Financiële ondersteuning is nodig om het bedrijfsrisico te dekken in eenmalige, onvoorziene en terugkerende kosten. Laat onafhankelijke partijen de inhoudelijke begeleiding verzorgen, waarbij beoogde doelen helder zijn en integraal bekeken worden.
- Stimuleer en beloon een hoge benutting van nutriënten in mest door het gewas. Het beleidsmatig verder beperken van inputs doet afbreuk aan de motivatie, het vakmanschap en de innovatiekracht van agrariërs.
- Zet in op een ReNure-status van de aangezuurde urinefractie van scheidingsvloeren met een hoog rendement.

Publicaties / rapportage

- [Eindrapport](#)
- [Online projectbeschrijving en resultaten](#)

9. Pilot Extensief veenweidenverdienbedrijf

Samenvatting

De doelstelling was het testen van een integrale maatregelen set voor hoog grondwaterpeil, minder bemesting, het ontwikkelen van verdien capaciteit met dubbeldoelkoeien, beweiden voor draagkracht, greppelinfiltratie en biodiverse slootkanten. De maatregelen hadden diverse positieve effecten, lagere kosten en een hoger saldo per kg melk. De hoge grondlasten bij extensiveren zijn voor een gemiddeld bedrijf niet op te brengen. Wat een extensief veenweidebedrijf wél mogelijk maakt is goedkope en zekere toegang tot grond, bij voorkeur dichtbij huis i.v.m. beweidbaarheid. Extra inkomsten door bijvoorbeeld carbon credits of meerwaarde creëren met producten is theoretisch haalbaar, maar het perspectief is onduidelijk.

Aanbevelingen voor beleid

Geen expliciete beleidsaanbevelingen.

Publicaties / rapportage

- [Eindrapport](#)
- [Online projectbeschrijving en resultaten](#)

10. Pilot Agrarisch waterbeheer Krimpenerwaard

Samenvatting

Vernatten is effectief voor het verhogen van de grondwaterstand en het beperken van de mate waarin de grondwaterstand in de zomermaanden uitzakt, maar dit hangt ook af van lokale omstandigheden. Tegelijkertijd leiden de maatregelen echter ook tot (tijdelijke?) afwenteling op biodiversiteit en het blijvend verloren gaan van de agrarische gebruikswaarde van het perceel.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: alle overheden

- Vernatting is niet altijd en overal effectief door plaatselijk sterke oeverafkalving, oevers die onder water staan en/of hoge methaanemissies. Algemene doelen voor verhoging van de grondwaterstand worden alleen bereikt met maatwerk-maatregelen per perceel.
- Voor duurzaam boeren onder natte omstandigheden hebben boeren (economisch) toekomstperspectief nodig. Naast een hogere melkprijs is ook overheidsfinanciering van groenblauwe diensten nodig. De berekende vergoeding daarvoor bedraagt gemiddeld € 363,- per ha bij 35 cm drooglegging en € 592,- bij 20 cm.
- De agrarisch ondernemers hebben begeleiding nodig bij de transitie van hun bedrijven.

Publicaties / rapportage

- [Eindrapportage Pilot Agrarisch waterbeheer Krimpenerwaard](#)
- [Flyer samenvatting Pilot Krimpenerwaard](#)

11. Pilot Vooruit boeren op water en veen (Noordwest-Overijssel)

Samenvatting

Kleinschalige vernatting heeft beperkte effecten op de bedrijfsvoering, maar draagt alleen zeer lokaal en daardoor beperkt bij aan het tegengaan van bodemdaling. Bij grootschalige peilverhoging zijn naar verwachting de effecten op de bedrijfsvoering groter. Dan is maatwerk en flexibiliteit van belang, zodat de boer het peil op zijn percelen zelf kan sturen, zeker in natte jaren. Om te kunnen blijven boeren is financiële compensatie noodzakelijk.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: alle overheden

- Betrek agrariërs bij de ontwikkelingen en houd hierbij rekening met sociaaleconomische factoren.
- De verschillen tussen de veengebieden, percelen en agrarische bedrijven zijn groot. Daarom is maatwerk van belang.
- Geef boeren de regie/mogelijkheden tot sturing op het waterpeil op hun bedrijven.
- Stel flexibele voorwaarden op, zodat er snel gereageerd kan worden bij (weers)extremen en wanneer het land dat vraagt.
- Zorg voor rendabele vergoedingen voor de geleverde diensten, bijvoorbeeld door de probleemgebiedenvergoeding terug te brengen, peilverhoging mee te nemen in de eco-regeling en passende beheerpakketten binnen het ANLb.
- Maak het stapelen van subsidie en vergoedingen uit de markt mogelijk.
- Stel investeringsbudget beschikbaar om aangepast materieel te kopen wanneer de draagkracht van de bodem beperkt is.
- Houd rekening met het feit dat peilverhoging meer arbeid vergt, terwijl er onvoldoende personeel is.
- Bepaal de strategie om schade door dierziektes (leverbot, blauwtong enz.) te voorkomen en/of te verkleinen.

Publicaties / rapportage

- [Online projectbeschrijving en resultaten](#)
- [Eindrapportage](#)

12. Pilot Maatwerk (peil)beheer- en inrichting Aldeboarn-De Deelen

Samenvatting

In deze pilot is de methode HAKLAM (Hoog Als het Kan, Lager als het Moet) op grote schaal getest in de praktijk. Aanvullend zijn beheermaatregelen uitgevoerd die passen bij hoger peil.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN, RVO, provincies, waterschappen

- Neem bij peilverhoging (al dan niet via de methode HAKLAM) alle stakeholders in het gebied mee (incl. de gemeenten) en niet alleen de bedrijven die hiermee aan de slag gaan.
- HAKLAM heeft gevolgen voor de manier van werken en de capaciteitsbehoefte bij het waterschap. In het ontwikkelde handelingskader is dit verder uitgewerkt.
- Verklein waar nodig en mogelijk de peilvakken.
- Maak een watersysteemanalyse om ongewenste effecten op de waterkwaliteit te voorkomen.
- Bevorder in het beleid, c.q. in vergoedingsregelingen dat het peil stapsgewijs wordt opgezet en bemesting stapsgewijs wordt afgebouwd.
- De Friese Compensatiesystematiek Veenweiden (CSV) is in veel gevallen toereikend om boeren te compenseren, maar soms is flankerend beleid nodig in de vorm van regelingen voor verplaatsing/beëindiging van bedrijven of afwaardering gekoppeld aan een kwalitatieve verplichting.
- Herzien de ANLb-vergoeding voor tijdelijke peilverhoging en de vergoeding voor de maatregel 'verhogen bodemvruchtbaarheid' in gevallen waar de uitvoering niet collectief/in loonwerk plaatsvindt.

Publicaties / rapportage

- [Online projectbeschrijving en resultaten](#)
- [EindverslagGLB-pilot_LR.pdf](#)

13. Pilot Veenweidelandgoed 'It Akkrumer Deel' (Akkrumer Goedland)

Samenvatting

Betrokkenen zien goede kansen om onder een landgoedmodel gezamenlijk nieuwe activiteiten te ontwikkelen. Activiteiten met een positief rendement ondersteunen hierbij initiatieven zonder significant verdienmodel, maar die wel belangrijk zijn voor het geheel van het "virtuele" landgoed. Akkrumer Goedland gaat deze maatregelen in de komende jaren praktisch toepassen als Coöperatie Akkrumer Goedland U.A.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: provincies

- Koester en faciliteer de beweging van onderaf door betrokken ondernemers het project te laten leiden. Met ondersteuning en facilitatie door provinciale ambtenaar die hiervoor ruimte krijgt, maar onderdeel blijft van de provinciale organisatie.
- Projecten kunnen financiering vinden via diverse tijdelijke openstellingen, ter beschikking gesteld door verschillende overheden. Zorg ervoor dat er voor deze projecten voldoende support – meedenken en bewegingsruimte – is vanuit de financiële 'afdeling'. Dat draagt bij aan vertrouwen en komt de uitkomsten van het project ten goede.

Publicaties / rapportage

- [Populaire eindrapportage Veenweidelandgoed Akkrum](#)

Onderdeel Kringlooplandbouw

Pilots

14. Pilot Boeren ondersteunen met KPI's voor de biodiversiteit
15. Pilot Een coöperatieve aanpak voor het sluiten van kringlopen op 't Hogeland
16. Pilot Proeftuin van Pallandtpolder
17. Pilot Biologisch in Ontwikkeling
18. Pilot Kringloopinspiratie voor akkerbouwers / veehouders Noordelijke kleischil
19. Pilot Moderne kringlooplandbouw met nieuw gebiedsgericht gemengd bedrijf
20. Pilot Motiverend belonen in Salland
21. Pilot Circulair schakelen in de Kempen
22. Pilot Markemodel fase II

14. Pilot Boeren ondersteunen met KPI's voor de biodiversiteit

Samenvatting

In deze pilot is onderzocht en uitgewerkt hoe SCAN-ICT (het landelijke ICT-systeem van de collectieven) kan worden uitgebreid om KPI's voor biodiversiteit te genereren en te leveren aan derden die boeren gaan belonen. De uitkomsten ondersteunen kringlooplandbouw en worden inmiddels gebruikt door 500 boeren.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN, provincies

- Zet ten behoeve van kringlooplandbouw een goede governance op om de samenhang en uniformiteit van groene KPI's te versterken en versnippering tegen te gaan.
- Op het boerenerf komen verschillende opgaven samen. Stuur bij toepassing integraal op alle KPI's in plaats van op een deel, om verbetering op alle achterliggende doelen te waarborgen. Zo worden maatregelen gekozen die meerdere doelen dienen en negatieve afwenteling voorkomen.

Publicaties / rapportage

- [Online projectbeschrijving en resultaten](#)

15. Pilot Een coöperatieve aanpak voor het sluiten van kringlopen op 't Hogeland

Samenvatting

Onderzocht is hoe boeren lokale reststromen, zoals riet, natuur-, berm- en slootmaaisel en blad kunnen gebruiken op het land. Doel is een betere bodem, minder kosten, gebruik van reststromen in de regio en een verdienmodel voor boeren. De oprichting van een coöperatie is voorbereid.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN, lenW, provincies, waterschappen, gemeenten

- Zet in op lokale verwerking van maaisel bij boeren, om circulariteit, verduurzaming en stimulering van de werkgelegenheid en brede welvaart te stimuleren. Dit geeft handen en voeten aan een groot aantal beleidsthema's zoals duurzame bodem en waterkwaliteit en zorgt voor een duurzaam verdienmodel voor de boer.
- Groene reststromen worden in de Wet Milieubeheer (nu nog) gezien als afval. Zo lang dat het geval is, is hergebruik als grondstof mogelijk door aan te tonen dat het product veilig, nuttig en toegestaan is via de juridische 'Route Gebruik'.
 - Gebruik als gemeente (bevoegd gezag) de verschillende voorbeelden en documenten die beschikbaar zijn om deze route te doorlopen.
 - Maak de 'Route Gebruik' tot standaard, en maak deze duidelijker en eenvoudiger, zodat terreinbeheerders maaisel en blad inzetten als grondstof i.p.v. afval.
 - Pas de status van maaisel aan in de Wet Milieubeheer, zodat de omslachtige 'Route Gebruik' niet meer nodig is.
- Neem het fermenteren van maaisel en blad (bokashi) op in het Uitvoeringsbesluit Meststoffen voor erkenning als bodemverbeteraar.
- Voer het principe van 'Ja, mits' in voor het toepassen van circulaire materialen zoals maaisel en blad in het Circulair Materialenplan: het kader voor gebruik van grondstoffen, omgaan met afval en verlenen van vergunningen.
- Verwerking van groene reststromen in de kringloop vraagt duurzaam langetermijnbeleid en investering in lange termijn in plaats van kiezen voor goedkoopste opties op korte termijn. Werken aan lokale economie, kringlopen en eigen beleidsdoelen mogen niet worden belemmerd door marktconcurrentie. De kringloopcoöperatie kan marktconform werken, maar niet onder kostprijs.
- Compost toepassen als maatregel in het ANLb (categorie Water/Klimaat) is wenselijk en helpt agrariërs om met compostering aan de slag te gaan.
- Verruim de wettelijke hoeveelheid compost die op eigen erf gemaakt mag worden, zodat ook akkerbouwers kunnen verkennen hoe compostering op grote schaal uitpakt voor verduurzaming. Het is een noodzaak om met volume te werken, zodat de arbeid ook terugverdient.

Publicaties / rapportage

- [Online projectbeschrijving en resultaten](#)

16. Pilot Proeftuin van Pallandtpolder

Samenvatting

In de pilot is het gelukt om op basis van een samenwerking tussen akkerbouw en melkveehouderij in een natuurinclusieve bedrijfsopzet tot een ruimere en meer duurzame vruchtwisseling te komen en tevens te werken aan de uitdagingen in de agrarische sector op het gebied van klimaat, milieu en biodiversiteit. Uit de monitoring middels KPI's lijkt de Van Pallandtpolder op nagenoeg alle punten te voldoen aan de streefwaarden voor toekomstbestendige landbouw.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN, provincies

- Het opbrengend vermogen van extensieve akkerbouw is veel lager dan intensieve akkerbouw. Financiële compensatie vanuit de eco-regeling voor de akkerbouw moet omhoog om werkelijk stimulerend te werken.
- Los overlap of conflicterende belangen tussen eco-regeling en ANLb op en maak de eco-regeling meer complementair aan het ANLb gericht op het verduurzamen van de akkerbouw. Regel bijvoorbeeld extensivering van bouwplannen via de eco-regeling en groenblauwe dooradering via het ANLb.
- Vul de eco-regeling verder in voor natuurinclusieve akkerbouw, bijvoorbeeld:
 - beloon grasklaver als eiwitgewas vergelijkbaar met luzerne.
 - maak strokenteelt geschikt voor gangbare akkerbouwers door de definitie op te rekken.
 - faciliteer de eerste stappen van extensivering, diversifiëring bouwplan en verbetering bodemvruchtbaarheid beter door deze activiteiten de kern te maken van de eco-regeling.
- Regel ook ANLb beter in voor akkerbouw zoals:
 - Kruidenrijke hooilandstroken (ANLb-pakketten 5 en 13) voor akkerbouw.
 - het ontwikkelen van een succesvolle flora-rijke akker (pakket 18) die wel past binnen de voorwaarden van het ANLb . Hiervoor is o.a. nodig:
 - vruchtwisseling zonder hakvruchten zodat kwetsbare akkerkruiden voldoende kunnen vermeerderen
 - groene braak om probleemveronkruiding met akkerdistel te kunnen aanpakken
 - eisen stellen aan maximale bemesting, waardoor minder dichte graangewassen
 - om de gewasdictheid te bepalen is de zaaidichtheid niet geschikt, maar wel de bemesting toestand
- Omvorming naar een duurzame natuurinclusieve bedrijfsvoering heeft langere financiële zekerheid en ondersteuning nodig dan 6 jaar.

Publicaties / rapportage

- [Online projectbeschrijving en resultaten](#)

17. Pilot Biologisch in Ontwikkeling

Doel van dit project was om te bepalen hoe het GLB de biologische landbouw kan stimuleren in Nederland en hoe biologische boeren effectief gebruik kunnen maken van het GLB. Dit resulteerde in veldbezoeken, een GLB-magazine en factsheets voor agrarisch ondernemers. Ook zijn beleidsaanbevelingen besproken en gedeeld met LVVN en RVO.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN, IenW, RVO en provincies

- Bied ruimte voor aanpassingen in het GLB, dit bleek ook nuttig voor draagvlak.
- Betrek en faciliteer biobedrijven beter bij ANLb.
- Verken hoe het door de EU vastgestelde biologisch productiesysteem als vertrekpunt kan dienen bij de GLB systematiek, aangezien het zekerheid geeft aan bedrijven en helderheid voor natuurinclusieve landbouw.
- Benoem dat biologisch al voldoet aan alle gestelde GLMC's en leg uit hoe.
- Verken hoe /waar de codering in GO de biologische bedrijfsvoering als vertrekpunt kan worden genomen voor grond gerelateerde gegevens, aangezien dit past bij de ingezette weg van het GLB naar verweving en/of natuurinclusiviteit.
- Zorg dat verweving van de hoofdvormen grasland, bouwland, blijvende teelt en landschapselementen ook voor bio mogelijk blijft. En dat GLB ook grondgebondenheid van veehouderij stimuleert.
- Veel bio-bedrijven hebben weinig aan hectarebeloning, dus verken of alle bio-bedrijven (incl. degene in omschakeling) op directe wijze een basispremie kunnen krijgen.
- Zorg dat het GLB inzet van organische (dierlijke en plantaardige) bemesting stimuleert t.b.v. water- en bodem.
- Productieve investeringen worden ervaren als ongericht. Het is doelmatiger de investeringen meer selectief in te zetten door deze bijvoorbeeld te koppelen aan het EU-doel van 25% omschakeling naar bio. Een eenduidige lijn via de uitvoerende provincies wordt gemist.

Publicaties / rapportage

- [Online projectbeschrijving en resultaten](#)
- [Projectbeschrijving op Groen Kennisnet](#)

18. Pilot Kringloopinspiratie voor akkerbouwers / veehouders Noordelijke kleischil

Samenvatting

Samenwerking tussen melkveehouders en akkerbouwers kan leiden tot betere benutting van mest en organische stof, echter de praktijk is weerbarstig. De boeren in de Noordelijke Kleischil zijn gewend zelfstandig te opereren en vinden samenwerking complex. Als verandering een economisch voordeel oplevert en de eco-regeling minder complex wordt, kan een beweging naar kringlooplandbouw en samenwerking ontstaan.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN, IenW, RVO, provincies

- Optimaliseer de eco-regeling voor samenwerking tussen akkerbouw en veehouder en maak de administratie minder complex door:
 - één RVO-nummer waaronder een akkerbouwer en veehouder samen kunnen werken
 - ondersteuning bij het verzamelen en beheren van de benodigde gegevens
 - de mogelijkheid om mengteelt op bouwland op te geven
- Pas de normen voor mestopslag, -aanwending en stikstofexcretie aan, zodat dierlijke mest optimaal kan worden benut binnen akkerbouw.
- Zorg ervoor dat de eco-regeling in de toekomst uitvoerbaar en lonend blijft.
- Waar kringlooplandbouw vooral gericht is op minder negatieve impact van de landbouw door efficiënter sluiten van nutriëntenkringlopen, gaat regeneratieve landbouw over een actieve en positieve bijdrage aan bodemgezondheid, biodiversiteit en koolstofvastlegging. Verken de meerwaarde van regeneratieve landbouw als de logische opvolger van kringlooplandbouw

Publicaties / rapportage

- [Eindverslag GLB Pilot Kringloop Noordelijke Kleischil](#)
- [Samenvatting GLB Pilot Kringloop Noordelijke Kleischil](#)

19. Pilot Moderne kringlooplandbouw met een nieuw gebiedsgericht gemengd bedrijf in de Achterhoek

Samenvatting

De ervaringen uit de pilot maken duidelijk dat samenwerking tussen akkerbouw en melkveehouderij daadwerkelijk perspectief biedt voor duurzaam bodembeheer en voor de economische toekomst van agrarische bedrijven. Door gezamenlijk op te trekken ontstaat ruimte voor meer variatie in bouwplannen, een efficiënter gebruik van meststoffen en een betere benutting van de natuurlijke veerkracht van de bodem. Daarmee worden zowel de landbouw als de omgeving minder kwetsbaar voor schommelingen in klimaat en beleid.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN, IenW, Financiën, RVO, provincies

Stimuleer samenwerking tussen melkvee en akkerbouw:

- Beloon samenwerking en gewasrotatie tussen veehouderij en akkerbouw (e.g. het Markemodel) gericht op verduurzaming. Beloning kan ook in ondernemersruimte, bijvoorbeeld ruimte in het bouwplan.
- Stimuleer ondernemers om grond in gebruik te geven aan andere agrariërs, door:
 - duidelijkheid over grondgebondenheid, zodat boeren perspectief hebben wat er mogelijk is met hun percelen.
 - de mogelijkheid om in de gecombineerde opgave en eco-regeling gezamenlijk grondgebruik op te geven.
 - gezamenlijke bemestingsruimte (bijvoorbeeld met één mestnummer), zodat de regel van monsters en wegen van de mest (en eventueel boer-boer transport) komt te vervallen en plaatsing van mest veel makkelijker wordt.
- Stimuleer de teelt van grasachtigen door beloning via de eco-regeling.
- Geef (beleids)ruimte om te experimenteren, bijvoorbeeld met nieuwe bewerkingstechnieken of teelten.
- Maak het fiscaal aantrekkelijker om te stoppen als ondernemer en voorkom dat stoppers hun grond vasthouden.
- Stem beleid beter af op praktijk door te sturen op doelen en niet op maatregelen. De uiterste oogstdatum van 1 oktober beperkt de mogelijke (volg)teelten en daarmee ook mogelijke samenwerkingen.
- Verbeter ook de sociale kant van samenwerkingen door bijvoorbeeld bijeenkomsten, trainingen of cursussen te stimuleren bij het opstarten van nieuwe pilots/trajecten.

Publicaties / rapportage

- [Online projectbeschrijving en resultaten](#)
- [Samenwerking tussen veehouderij en akkerbouw in de Achterhoek: geleerde lessen voor een duurzame bedrijfsvoering en goed bodem- en grondbeheer](#)
- [Eindrapportage GLB-pilot Moderne Kringlooplandbouw met een nieuw gebiedsgericht gemengd bedrijf in de Achterhoek](#)

20. Pilot Motiverend belonen in Salland

Samenvatting

De resultaten van het project laten zien dat boeren bereid zijn een bijdrage te leveren aan diverse doelen, maar dat het hen ontbreekt aan tijd en geld en stabiel overheidsbeleid. Tevens blijkt dat Sallandse bedrijven de noodzaak van samenwerking inzien en interesse hebben om samen met de agrarische sector, overheden en maatschappelijke organisaties werk te maken van een motiverend beloningssysteem.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: alle overheden, met name LVVN, provincies

- De overheid moet duidelijke en haalbare lange termijn (GLB-)doelen formuleren die boeren kunnen vertalen naar hun eigen bedrijf.
- De overheid moet zorgen voor samenhang met één centraal loket en een helder ritme van steun, zodat boeren efficiënter en met meer zekerheid geholpen worden. Boeren moeten weten welke maatregelen ze kunnen nemen om de doelen te behalen.
- De werkdruk bij boeren (in omschakeling) is hoog en belemmert vaak de transitie van hun bedrijf. Het is essentieel om hier rekening mee te houden om succesvolle uitvoering te ondersteunen.
- Het is belangrijk om ook adviseurs en erfbetreders mee te nemen in het omschakelingsproces.
- Er is behoefte aan duidelijke certificering en standaarden, vooral voor biodiversiteit.
- Ontwikkel een systeem voor biodiversiteitscredits.
- Stimuleer samenwerking en afstemming tussen overheid en bedrijfsleven, zodat zij werken vanuit dezelfde kaders, bijvoorbeeld PlanetProof en doelsturing.

Publicaties / rapportage

- [Persbericht GLB-pilot in Salland laat potentie zien van inzet van boeren voor biodiversiteit, bodem en klimaat.](#)

21. Pilot Circulair schakelen in de Kempen

Samenvatting

Deze pilot heeft boeren, natuurbeheerders, overheden en kennisinstellingen samengebracht om kringlopen te sluiten, biodiversiteit te versterken en toekomstbestendige landbouw te ontwikkelen. De resultaten uit de pilot vormen een basis voor een gebiedsplan dat perspectief biedt op een toekomstbestendige landbouw.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: LVVN, NVWA

- Aanpassingen in het rantsoen van melkvee resulteerden in minder emissies vanuit mest én positieve effecten op de vee gezondheid. Verken hoe deze maatregel financieel haalbaar kan zijn voor de boer.
- Zet in op herhaalde proeven met de innovatieve N2-Applied technologie, om tot wetenschappelijk onderbouwde conclusies te komen. Hierbij werd stikstof uit de lucht via een plasmabehandeling toegevoegd aan dierlijke mest. Deze techniek lijkt veelbelovend: vermindert verliezen van ammoniak en elimineert de uitstoot van methaan vrijwel geheel.
- Emissiearme toediening van hoogwaardige organische mest leek goed te presteren. Echter natte omstandigheden maken de resultaten minder eenduidig en is meer onderzoek gewenst.
- Verken de experimenteerruimte onder de nieuwe Omgevingswet om de methode van bovengronds bemesten met gestabiliseerde organische mest in smalle stroken op grotere schaal te kunnen testen.
- Zet verder in op zogenaamde veelbelovende insectensnelwegen.
- Ken de financiële beloningen voor nestbescherming niet alleen toe aan degene die de werkzaamheden uitvoert, maar ook aan de werkgever, op basis van verifieerbare nestbescherming. Dit vergroot de motivatie en maakt een eerlijke kostenverdeling mogelijk.

Publicaties / rapportage

- [Online projectbeschrijving en resultaten](#)

22. Pilot Markemodel fase II

Samenvatting

Het Markemodel is een innovatief regionaal netwerksturingmodel voor duurzame en doelgerichte landbouw. De tweede fase liet zien dat boeren met de juiste ondersteuning en beloningen resultaten kunnen boeken die bijdragen aan maatschappelijke doelen.

Aanbevelingen voor beleid | Met name bestemd voor: alle overheden

- Transformeer middelsturing stapsgewijs naar doelsturing. Door beloningen te stapelen en te koppelen aan doelen kan er daadwerkelijk gestuurd worden op verduurzaming van de lange-termijnbedrijfsvoering van boeren.
- Voor succesvolle doelsturing is horizontale integrale sturing op het niveau van een regio cruciaal.
- De werkwijze met een Boerenraad – vertegenwoordiging van boeren – en een Markeraad – vertegenwoordiging van overheden en marktpartijen – zorgt voor:
 - regionaal eigenaarschap en dialoog
 - bundeling van vergoedingen en gebiedsspecifieke koppeling van vergoedingen aan doelen
 - beloonde resultaten die bijdragen aan maatschappelijke lange termijn doelen
 - herstel van vertrouwen tussen boeren, overheden en andere stakeholders
 - en dus aan gebiedsspecifieke integrale doelsturing
- Verdere opschaling en uitbreiding in de regio is kansrijk: naar meer boeren, meer sectoren, meer doelen, meer partijen met beloningsopties. Ook is het model te vertalen naar andere regio's. Cruciaal is om de aanpak integraal over te nemen en het kernprincipe – horizontale integrale sturing op het niveau van een regio – te handhaven.
- Voor opschaling en uitbreiding zijn nodig:
 - stabiel langetermijnbeleid en opbouwen van vertrouwen
 - brede betrokkenheid, politiek draagvlak en stapsgewijze beweging naar doelsturing op gebiedsniveau

- financiële ondersteuning inclusief vergoedingen voor bovenwettelijke prestaties
- ruimte in wet- en regelgeving – zoals ontheffingen of vrijheid in omgang met oogstdatums – als beloning in ruimte in plaats van geld
- Verander de rol van monitoring: gebruik data en KPI's primair om te leren en niet (alleen) om te controleren.
- Het is wenselijk dat opdrachtgevers zoals LVVN en/of provincies actief deelnemen in regieteams en de Markeraad.

Publicaties / rapportage

- [Eindrapportage Markemodel Fase 2](#)
- [Samenvatting Markemodel Fase 2](#)

Colofon

De pilotrapportages en aanbevelingen zijn opgesteld door de 22 pilots Toekomstbestendige landbouw 2021 - 2024.
Dit document behoort bij de Handreiking Van pilots naar beleid en praktijk en is samengesteld door:

Suzan Klein Gebbink Advies & Gespreksleiding
met medewerking van het projectteam van koepelproject 2.0
Sarah Westenburg, Paul Terwan, Wouter Rozendaal en Astrid Manhoudt

In opdracht van BoerenNatuur & LTO

Europees landbouwfonds voor
Plattelandsontwikkeling: Europa
investeert in zijn platteland.

